

СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖАНА БЕЙВЕРБАЛДЫК КАРАЖАТТАР

АРТЫКОВА Ж. А.
vestnik_bqu@mail.ru

Кыргыз тилинде соматикалык фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын окшош жана айырмачылыктары тууралуу изилденет. Ал эми фразеологизмдердин курамындагы көптөгөн бейвербалдык каражаттар мезгилдин өтүшү менен өзүнүн түз мааниси көмүскөлөнүп фразеологизмдик мааниге өткөн.

Кыргыз тилинин сөздүк курамындагы өзгөчө мааниге ээ тилдик каражаттар фразеологизмдер болуп саналат. Фразеологизмдердин курамында *көз, мурун, бет, ооз, тил, тиш, кол, бут* сыяктуу дене бөлүктөрүнүн аталыштары жыш колдонулгандыгы белгилүү. Фразеологизмдердин ичинен адамдын жүрүш-турушуна байланыштуу бирдиктери өзгөчө мааниге ээ. Бул түрмөктөрдүн курамында тилдик эмес каражаттар катышып, пикир ачышууда ымдоо-жаңсоонун элементтери юштолуп, кандайдыр бир маалыматты алып жүрөт.

Мындай фразеологизмдердин негизин (кинесикалык фразеологизмдер) ымдоо-жаңсоолор түзөт. Алардын өзгөчөлүгү болуп сүрөттөө жана ага байланыштуу символика түзөт. Жест адам жүзүнө тиешелүү кыймыл-аракетти символдоштурат. Фразеологизмдердин мааниси ымдоо-жаңсоолорго караганда кеңири: *жаалы менен кароо, жумган көзүн ачпай коюу, кирерге жер таптоо, жанын коерго жер таптоо ж.б.*

Мисалы: Аны көрүп Манастын, Ачуусу келе калганы, *Жаалы чыкты* сөзүнөн, *Жалыны чыкты* көзүнөн [С.О.:13].

Адамды жана анын кыймыл-аракетин мүнөздөгөн фразеологизмдер *көбүнчө мотивдешкен, аларда нерсе менен кубулуштун ортосунда ассоциативдик байланыш болот.*

Фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын карым-катышын алгач ирет орус тил илиминде Е.В. Красильниковдун "Жесты и языковые фразеологизмы" (1977), А.В. Филиппов, В.Д. Кутловскаянын "Фразеологизмы и жесты" (1975) аттуу эмгектеринде чагылдырылган. Е.В.Красильникованын пикири боюнча, көптөгөн фразеологизмдер бейвербалдык каражаттардын негизинде пайда болгон: "Условный жест - фразеологизованное явление в жестовом языке и языковой фразеологизм имеют семиотическое родство. Поэтому не случайно, что проекция условного жеста в язык - словесное описание жеста - нередко представляет собой фразеологический оборот. То, что фразеологизм в языке может возникать на базе жеста, легко объяснимо" [Красиль-никова 1977:58]. Казак тил илиминин изилдөөчүсү Г. Смагулова кыймыл-аракеттин негизинде пайда болгон фразеологизмдерди, "кинесикалык фразеологизмдер" деп атап ага тиешелүү мисалдарды киргизет [Смагулова 1980: 62-63]. Бул пикирге таянсак, кыргыз тилиндеги төмөнкү фразеологизмдер жана туруктуу сөз айкаштары кинесикалык фразеологизмдин катарын түзүшөт: *апакан жайуу, жакасын кармануу, буту-бутуна тийбөө, желкесин кашуу, мурдун көтөрүү, мурдун тыржыйтуу, эки көзү чанагынан чыгуу, бармагын тиштөө, кучак жайуу, кабагына кар жаады, эрдин чүрүштүрүү, тандайын кагуу, тпшин кайроо ж.б.*

Ал эми фразеологизмдердин курамындагы көптөгөн бейвербалдык каражаттар мезгилдин өтүшү менен өзүнүн түз мааниси көмүскөлөнүп фразеологизмдик мааниге өткөн. Алсак, *бетине түкүрүү, бетине көө жабуу, жер чукуп отуруп калуу, ж.б.*

Бул пикирди А.В. Филиппов жана В.Д. Кутловскаянын көз караштары толуктайт: "Эгерде, жесттер эскирсе анда, түпкү мааниси да өзгөрүлөт, башка бир табкыттагы түшүнүккө өтүп, фразеологизмдердин пайда болушуна алып келет" [Филиппов, Кутловская 1975:79].

Фразеологизмдердин бул катмары универсалдуу жана бардык тилдерге тиешелүү кубулуш. Бул адамдын эгоцентристик түшүнүгү менен байланыштуу. Анткени адам айлана-чөйрөнү "өзү" аркылуу таанып билет (Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, Г.И. Берест-нев, В.Г. Гак ж.б.).

Жогоруда айтылган көз карашты изилдөөчү А.М. Эмирова төмөнкүдөй түшүндүрөт: "Адам жаралган мезгилине тартып эле өзүнүн дене кыймыл-дарына байкоо салат жана таанып билет. Ошону менен бирге айлана-чөйрөдөгү болуп жаткан окуя-кубулуштарга ошол дене кыймылдарын туура багыттаганга аракет кылат." [Эмирова, 1972: 141]. Демек, бейвербалдык кыймылдар адам жаралгандан бери калыптанган, өздөштүрүлгөн көрүнүш экендиги талашсыз.

Айлана-чөйрөдө болуп жаткан кыймыл-аракеттердин аңсезимде мындай өңүттө чагылышы, адамдын өзүнүн денесинин кыймылы антропоцентристтик (адамдын борбордук дүйнө таанымдык) түшүнүктө соматикалык фразеологизмдердин пайда болушуна алып келет. Окумуштуу Г.И. Берестнев белгилегендей, соматикалык фразеологизмдер аркылуу курчап турган чөйрөнүн адам аң-сезимине чагылышын акдап билүүгө болот [Берестнев, 2001: 67].

Кыргыз тилинде соматикалык фразеологизмдер менен бейвербалдык каражаттардын окшош жана айырмачылыктары тууралуу изилдөөчү А.Ботобекова мындай белгилейт: "Соматик фразеологизмдердин ишараттардан айырмасы - алардын туруктуулугунда, өз алдынча берилгенде мааниге ээ эместигинде. Алгач, ар бир ишараттын маанисин билдирүүчү сөздөрдүн комплекси адамдын кыймыл-аракетин билдирип кел-се, кийинчерээк рухий ал-абалды туюндурчу сөз тизмектеринин катарын түзүп калган. Ишараттар мындай абалда фразеологизмдик бирдиктерге айланат. Күндөлүк турмушта колдонулган белгилүү бир кыймыл-ишарат адамдын ички жандүйнөсү, сезими, ал-абалы менен байланышкан болот. Экинчи мааниси кийинки планга сүрүлүп чыгып, туруктуу маанини туюнтуучу касиетке ээ болот. Бул учурда ишараттык маани жок болушу жана бир гана фраземалык маани сакталып же экөө параллель иштелиши мүмкүн" [Ботобекова 2002:102]".

Демек, тилдеги соматикалык фразеологизмдер образдуулукка ээ болсо, бейвербалдык каражаттар көмүскө мааниге ээ. Тагыраак айтканда, ар бир бейвербалдык каражаттардын түшүндүрмөсү бар, аны пикир алышып жаткан адамдар өзүнүн туюп-билүү, дүйнө таанымына, кыраакылыгына, билимине жараша андап билет жана колдонушат.

Кыргыз тилиндеги фразеологиялык мааниге өткөн семиотикалык соматизмдерди төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот:

1) адамдын жаңсоолорун (жесттерин) сүрөттөгөн фразеологизмдер: *кол куушуруу (кечирим сурап, ал-дына түшүү, өтүнүч кылуу), бупгуна жыгылуу (жа-лынып, жалбарып кечирим суроо, өтүнүү)* ж.б.;

2) адамдын жүрүш-турушун (позасын) сүрөттөгөн фразеологизмдер: *мурдун көтөрүү (кекирейүү, мен-менсинуу, көпкөлөң тартып чиренген абалда болуу), аягы жерге тийбөө (эшилдөө, абдан элпек болуп көрүнүү, бир жерге жай алып тура албоо)*.;

3) адамдын дене кыймылдарын сүрөттөгөн фразеологизмдер: *башын жерге салуу (уялуу, тике карай ал-бай ийменүү, батына албай коюул ж.б.)*;

4) адамдын ымдоосун (мимикасын) сүрөттөгөн фразеологизмдер: *көзүн ала качуу (бирөөнү тике карай албай жалтактоо. Көрүнбөөгө, карабоого аракеттенүү, жалтануу)* ж.б.

Мына ушундай багытта фразеологизмдик ымдоо-жансоолорду төмөнкүдөй семантикалык топторго бөлүштүрүүгө болот:

1.Адам жүзүнүн физикалык жана эмоционалдык абалын туюндурган сөздөр;

2.Адам жүзүнүн сырткы таасирлерден улам өзгөрүшүн туюндурган сөздөр;

. Кеп ишмердигин туюндурган сөздөр.

"Манас" эпосундагы кездешкен соматикалык фразеологизмдерге төмөнкүлөр кирет:

Көзүнөн чаары чыгуу. Абдан ачуулануу, каардануу, жаалы келүү [КТФС:176]: Муну угуп Манастын, Каары чыгып бетине, *Чаары чыгып көзүнө* [С.О.].

Бетинен түк чыгуу - ачуусу келүү, сурдануу, каардануу: *Бетинен тешип түк чыгып*, Кабылан Манас баатырың [С.К.].

Дал болуу - дендароо болуу, эмне кыларын билбей жалдырап калуу, өзүн жоготуп коюу [КТС,1:393]: Жети күнү урушуп, Жетимиш жерден жара жеп, Чубак чыкты хан болуп. Бүткөн бою былк этпей. Сал сыярлуу *дал болуп*[С.К.76].

Тизе бүгүү - багынуу, баш ийүү: Сарттар *тизе бүккөнү*: "Болду эми, шүк!"-деди, Биз да калмак түркпүз, Каканчындан калкынын, Казабында жүрүппүз[С.О.:103].

Эрдин кесе тиштөө - өкүнүү, өкүттө калуу: Шай колдогон шер Манас, Карап чыдап туралбай, Кайнап жини кармады, Эки жаагы шакылдап, *Эрдин кесе чайнады* [С.К.:256].

Көз салуу-каралашуу, жардам берүү: Баягы Догон карыга : "Алсаң менде мал деди, Ар түлүгүм бар деди, Алтын менен зар деди, Барымды менден ал деди, Бирок балама көзүң сал!"-деди [С.О.:75].

Мыйыгынан күлүү, мурутунан күлүү - үн чыгарбай билинер-билинбес жылмайып коюу, кичине күлүмсүрөө. Качканын көрүп Чубактын, *Мурутунан күлдү* эми. Кыйының Манас билди эми, Кыл муруту солк этип, *Мыйыгынан күлдү* эми [С.К.:517].

Каңырыгы түтөө - өтө кейүү, абдан кайгыруу капалзнуу; бир нерсеге зээни кейүү; Арслан Чубак ошондо, Уйку жакка бет түтөп, Оюна түшүп, ар жумуш, Ойрон болгон Чубактын, *Каңырыгы ич түтөп* [С.К.:498].

Эбедгйи эзшүү - чын дити менен. ыкласы менен жакшы көрүү, кубануу. Семетей тирүү деп угуп. *Эбе-дгш эзитип*, Эт жүрөгү сүйүнүп [С.К.],

Эси кетүү - эмне кышаарын билбей. дал болуу. *Эси кетип* Чыйырды, Жыгылып кетти сороюп [С.К.].

Эсин оодаруу - айласын таптырбоо, коркутуу. ча-масын чак кылуу: *Эскирип келген куу чалдын*, *Эсин бир оодарып салсак-жп* [С.О.:1116].

Мындай фразеологизмдердин мааниси - сөз айкашынын конкреттүү маанисинин метафоралык мааниге өтүшүнөн пайда болот. Фразеологизмдин ички формасы качандыр бир убактарда кандайдыр бир факт, окуя, кубулушту чагылдырган тилдик каражаттар болгон. Алсак, бут тосуу, ор казуу сыяктуу фразеологизмдер көрө албастык деген сезгө кошумча маани берип турат жана түз маанисине да жакын келет. Ошондой эле *алдоо* деген лексемага *беш өрдөгүн учуруу*, *тил эмизүү*, *көз боео* деген сыяктуу туруктуу сөз айкаштары кирет.

Адамдын ымдоо, жансоолору, турган турпаты, дене кыймылдары убакыттын өтүшү менен абстракттуу семантикага ээ болуп, фразеологизмдердин катарын толуктайт. Тагыраак айтканда, семиотикалык фразеологизмдер өнүгүү процессинде фразеологиялык мааниге ээ болот.

Адабияттар

1. Берестнев Г.И. В поисках семантических универсалий. Монография. Калининград: Изд-во РГУ им. И.Канта,2010.

2, Ботобекова А. Ишарат сырлары. -Б., 2002.